

Людмила Ромащенко

РОМАН ВЛАДИСЛАВА БАХРЕВСЬКОГО «ЛЮБА УКРАИНА. ДОЛГИЙ ПУТЬ К СЕБЕ» В КОНТЕКСТІ ТВОРІВ ПРО ХМЕЛЬНИЧЧИНУ

У статті розглядається роман В. Бахревського «Люба Украина. Долгий путь к себе» в контексті творів українських, російських та польських письменників (І. Ле, П. Загребельного, Л. Костенко, Ю. Мушкетика, Г. Колісника, О. Рогової, Б. Залеського, Г. Сенкевича, Т. Т. Ежа та ін.). Детально аналізується образна система твору, особливості хронотопу, функції ретроспекції й антиципації, фольклоризм і документалізм роману, його гуманістичний пафос.

Ключові слова: роман, сюжет, образ, антиципація, амбівалентний, національний колорит, фольклор, документ, символ, гуманізм.

Про Хмельниччину написано чимало. Образ одного з найвизначніших героїв українського минулого став уже традиційним. Діяльність Богдана Хмельницького пов'язана з історією трьох слов'янських етносів, що зумовило інтерес до його особи українських, російських і польських митців.

Уперше звернулись до цієї теми автори козацьких літописів: Самовидець, Граб'янка, Величко (XVII–XVIII ст.). Першою романною спробою опрацювання сюжету про часи Хмельниччини є твір П. Білецького-Носенка «Зиновий Богдан Хмельницький. Историческая картина событий, нравов и обычаев XVII века в Малороссии» (написаний у 1829 році, але підготовлений до друку лише нині). Цей твір був відомий М. Старицькому, автору романної трилогії «Богдан Хмельницький» (1894–1897), яку справедливо вважають апогеєм історичної романістики XIX століття (і альтернативою трилогії Г. Сенкевича). І ця обставина, ймовірно, дала підстави сучасним дослідникам стверджувати, що трилогія М. Старицького певною мірою синтезувала риси роману попереднього письменника.

У радянський період до цієї теми зверталися П. Панч у романі «Гомоніла Україна», Н. Рибак у романі «Переяславська рада», І. Ле («Богдан Хмельницький»), О. Корнійчук (драма «Богдан Хмельницький»). У кожному з цих творів є своя ідейно-тематична домінанта: у Н. Рибак — політична історія, у П. Панча — аналіз соціальних процесів і героїка битв, у І. Ле — життєпис гетьмана та хід народної боротьби, у П. Загребельного (роман «Я, Богдан») — найтонші порухи душі народного ватажка, який думає-згадує, що було з ним і Україною і що писатимуть про нього впродовж трьохсот літ...

Не раз зверталася до теми національно-визвольної війни українського народу й Л. Костенко. Богдан Хмельницький — гетьман усієї козачої і посполитої України — незримо

присутній на перших сторінках роману у віршах «Маруся Чурай». А в розділі «Гінець до гетьмана» узагальнено-абстрактний образ державця, що встиг уже сформуватись в уяві читача, оживає, набуваючи конкретних рис зовнішності, поведінки, психології. Як державний діяч і мислитель, гетьман вирішує долю співачки: він усвідомлює, що без мистецтва зітреться з лиця землі велика душа народу і пам'ять про його звитяги, а тому й дарує життя Чураївні.

Але повністю присвячений Хмельниччині роман Л. Костенко «Берестечко» (1999) — книга про одну з найбільших трагедій часів національно-визвольної війни, поразку під Берестечком. Розпочата ще в 1966–1967 рр. (тобто передувала романові «Маруся Чурай»), вона дописувалась на інших етапах української історії — 70–80-х рр. І коли Україна опинилася перед загрозою вже остаточної поразки, ця книга із потреби бути написаною трансформувалась у потребу бути опублікованою.

Хмельниччина приваблювала й письменників Західної України та діаспори: М. Голубець «Жовті Води» (1937), Ю. Косач «Рубікон Хмельницького» (1943) і «День гніву» (1948),

Узагалі в українській класичній літературі небагато художників, які б не віддали данину цій темі в тій чи іншій жанровій формі.

У польському письменстві ця тема теж посіла значне місце. Приміром, представник т. зв. «української школи» в польській літературі Б. Залеський у «Думці Мазепи» (написана 1825, але перекладена українською й опублікована нещодавно) змальовує Б. Хмельницького патріотом рідної землі, ворогом польської шляхти, котрий захищає не тільки честь родини, але й мстить за народні кривди. Автор захоплюється як ратними подвигами українського гетьмана, так і поетичною обдарованістю його природи. «Хмельницький так добре складав думи, як добре справлявся з поляками і валахами» [11, 88], — читаємо у примітках до твору.

Романне освоєння означеної теми в польській літературі належить Теодору Томашу Ежу («3 бурхливої хвилі» (1880–1882), Г. Сенкевичу у трилогії «Вогнем і мечем» (1883–1884), у якій Хмельниччина зображена з пропольських, прошляхетських позицій, як «божий суд», як страшна, невідворотна кара¹, і Ю. Крашевському («Божий гнів» (1886)).

У російській літературі перші звернення до образу великого гетьмана реалізовані в ліро-епічних віршах поетів-декабристів (наприклад, дума К. Ф. Рилєєва «Богдан Хмельницький»), поемах «Богдан Хмельницький» (1833) невідомого автора (в українському літературознавстві її приписують М. Максимовичу) і «Богдан» Є. П. Гребінки (1843)², прозових спробах Р. Гонорського, Ф. Глінки «Зиновий Богдан Хмельницький, или Освобожденная Малороссия» (1819), П. Голоты «Хмельницькіє, или Присоединение Малороссии» (1834), А. Кузьмича «Зиновій-Богдан Хмельницький» (1846).

Заслуговує на увагу творчість маловідомої (не встановлена навіть дата смерті) російськомовної письменниці О. Рогової. Її твір «Богдан Хмельницький», що витримав декілька видань (1888, 1889, 1915 і 1995 рік — уже в незалежній Україні), освітлює факти особистого життя і суспільно-політичної діяльності великого державного діяча, починаючи з подій незадовго до нападу підстарости Чаплинського на маєток Хмельницького в Суботові й до останніх днів життя гетьмана. Критика визначила жанр твору як повість, але, на наш погляд, за широтою охоплення матеріалу він наближається до роману з вальтер-скоттівською атрибутикою: епіграфи до розділів узяті з народних пісень, у яких сконцентрований ідейно-художній зміст, наявність в оповіданні романтичних ефектів, обрамлених реалістичними елементами, спільні сюжетні мотиви: мотив викрадення жінки, переодягання, мотив вірного слуги та ін.

Богдан Хмельницький постає в романі складною, неоднозначною особистістю: видатний полководець, сміливий воїн, котрий вдається до підступних вчинків, хоч і пояснюють вони наміром знищити ворогів (наприклад, розгром польського війська біля Княжих Байраків). Мудрий політик, досвідчений дипломат, він буває доволі невірнорозваженим і непередбаченим у вчинках, особливо коли забагато вип'є. Відчував у собі достатньо сили, щоб очолити боротьбу повсталого народу, і водночас вагався, продовжував сподіватися на

милість короля. Авторка наголошує на легковірності, забобонності гетьмана (епізод ворожіння в чаклунки Маруші у млині, який нагадує подібну сцену з роману Г. Сенкевича «Вогнем і мечем»).

У романі превалюють романтичні засоби зображення, він захоплює читача динамічним, напруженим сюжетом, цікавими авантюрно-пригодницькими елементами, жвавими діалогами. Незважаючи на те, що роман написаний російською мовою, у ньому досить вдало відтворено український колорит. Письменниця не ідеалізує наслідків Переяславського договору, статей якого не виконала російська сторона.

Стійкий інтерес до означеної теми виявляє Владислав Бахревський — визнаний майстер російської історичної прози, автор роману про Хмельниччину «Долгий путь к себе» (1991), перевиданого у 2014 році під назвою «Люба Украина. Долгий путь к себе».

В інтерв'ю авторці цієї статті Владислав Анатолійович, відповідаючи на питання, чому він звернувся до особи Богдана Хмельницького і чому до попередньої назви роману в новітньому виданні додалося «Люба Украина» (що в трагічних умовах сьогодення мене надзвичайно схвилювало), переконливо відповів: «Тому що ця книга про любов до України...»³. І повідав історію створення роману.

Одного разу редактор «ДЕТГИЗа» звернувся до письменника з пропозицією написати для дітей про Хмельницького. Написанню передувала серйозна і напружена робота: прочитав усі номери «Київської старовини», відвідав місця битв (Жовті Води), Польщу (Краків, Вавель), прочитав твори українських письменників про Хмельниччину, зокрема нашого земляка І. Ле. А незабаром з'явилася красива книжечка під назвою «Гетьман війська Запорізького», що оповідала про відомі події національно-визвольної війни (закінчувалася битвою під Берестечком) і стала пізніше частиною роману «Долгий путь к себе», який через цензурні перешкоди побачив світ лише на початку 90-х.

Автор передмови до роману пише: «Писатель любит Малороссию, любит ее красотой украинских сел, обычаев, удивляется хитрости и доблести запорожцев: они — и воины, и лекари, и невиды, и чародеи» [3, 4].

Зізнаючись у любові до України («Україну я очень люблю»), В. Бахревський пов'язує з нею своє становлення як митця. Стверджує, що його письменницький стаж розпочався 1953 року, коли їх, школярів, повезли на екскурсію до Києва і Канева. Під враженням побаченого — Києво-Печерська

¹ Чи не тому Б. Ступку, що зіграв роль Б. Хмельницького у фільмі за цим твором, екранізованим Є. Гофманом, звинувачували ледве не в антипатріотизмі.

² Оскільки ці твори по праву вписані в історію двох національних літератур - російської і української, дослідники розглядають їх як своєрідне явище — «російську поему українських авторів» [5].

³ Ми особисто знайомі з письменником, неодноразово зустрічалися на щорічних міжнародних літературно-освітніх читаннях у Гданському університеті (Польща) (Прим. авт.)

лавра, пам'ятник Шевченкові, по якому стріляли фашисти, захоплюючи подорож по Дніпру на пароплаві — написав перші поетичні рядки, які згодом надрукували. І хоча вони повністю не збереглися, у пам'яті закарбувалося (ледве не за Пушкіним): «Милая Украина среди садов уж спит...». «Мы очень любили Шевченко, — згадує письменник. — А плыли по Днепру на корабле, и вспоминались бессмертные строки: «Реве та стогне Дніпр широкий...». Тож на подарованій автору статті книзі «Люба Украина. Долгий путь к себе» Владислав Анатолійович залишив такий інскрипт: «Первые мои стихи, с которых начинается мой писательский стаж, посвящены Украине и Шевченко». У назві роману ніби натяк на «трудный путь» і самого твору до читача, а не лише його головного героя.

Интерес Владислава Анатолійовича до особи українського гетьмана не випадковий. Його, визнаного майстра російської історичної прози, вабило складне, драматичне XVII століття, якому він присвятив більше десяти великих романів, низку повістей, п'єс і оповідань. По-друге, живучи в Криму із середини 70-х років, не міг не усвідомлювати, що живе на території УРСР. Тож письменник не міг обійти таку постать, як Богдан Хмельницький.

Кількарічна праця над романом завершилась у 1980 році і роман було запропоновано видавництву «Современник», редактори якого прихильно зустріли твір. Проте необхідні були щонайменше дві рецензії. Одну, позитивну, підготував доктор історичних наук, пізніше заступник директора Інституту історії СРСР АН СРСР і директор Інституту російської історії РАН — прізвище, автор передмови, за якою цитується, не вказує (очевидно, з етичних міркувань). Але інші — київські — рецензенти винесли суворий вердикт — *«запретить издание романа во всех издательствах Советского Союза»* [3, 8]. Як припускає автор передмови до роману, причиною такого рішення (хоча навіть вимогливий Держкомвидав не вбачав ніяких перепон для його видавництва), імовірно, став образ Богдана Хмельницького, позбавлений рис ідеального героя. А можливе і прозаїчніше пояснення: саме в цей час писав свій роман про Хмельницького класик української літератури, один із керівників Союзу письменників УРСР Павло Загребельний... Хтозна. Отой «людський фактор» і справді відіграє іноді вирішальну роль⁴.

⁴ Пригадується, як марудилася у видавництві (органу правління Національної спілки письменників України) моя рецензія на роман «Берестечко» Л. Костенко. У довірливій бесіді працівники редакції натякнули, що декого завидки взяли, що якась науковець із провінції першою відгукнулася на роман видатної поетеси, тоді як київські мовчали... (Прим. авт.)

Розлогий роман В. Бахревського складається із 7 частин (поділені на розділи з підрозділами), чотири з яких названі за місцями доленосних битв: «Желтые Воды», «Пилява», «Берестечко», «Батог и Сучава».

Події, зображені у творі, відбуваються напередодні визвольної війни і до моменту смерті Богдана Хмельницького в 1957 році.

Сюжет роману розгалужений. Роман густо заселений. Головну сюжетну лінію складає доля (історична й особиста) гетьмана Богдана.

Дія роману В. Бахревського відбувається в українських містах і селах, гетьманській резиденції в Чигирині, королівському палаці у Кракові, палаці молдавського господаря в Яссах і Котнарі, Бахчисараї, Стамбулі, Кремлі. Герої роману — реальні і створені авторською уявою — репрезентують різноманітні соціальні та етнічні групи тодішнього суспільства: козацтво і його ватажки (Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Богун, батько й син Кривоноси), польсько-шляхетський табір (Ієремія і Дмитро Вишневецькі, Микола і Стефан Потоцькі, Калиновські, король Ян Казимир і королева Марія, Чаплинський, Ірена Деревінська, Ганна Мильська та її син Павло), сенатор Адам Кисіль, єпископ Сава Турлецький, кат Пшунка, татарський мурза Тугай-бей і його син Іса, знахар дід Барвінок і корчмар Яків Сабиленко і ще десятки героїв. В одному з листів до автора цієї статті (від 24 січня 2016 року) Владислав Бахревський зауважив: *«Сюжетов я не придумываю. Я пишу судьбы людей и государств, и время. Вот почему мои книги так населены. Герои нужны для важного в истории эпизода. Выдуманных героев у меня почти нет. Все, кого я называю, вернее, большинство, это когда-то жившие люди»*.

Із Богданом Хмельницьким знайомимося під час його аудієнції в коронного гетьмана Миколи Потоцького (р. 4, гл. 3), коли *«некий шляхтич из украинцев»* [1, 49], регочучи, вагою свого тіла ламає один за одним стільці в домі ясновельможного: *«Хохотал громко да так заразительно, что все вокруг него тряслись и ухали. А веселый шляхтич, здоровенный детина, откидывал могучие телеса на спинку стула, и стул, жалобно пискнув, рассыпался»* [1, 49]. Можливо, цей епізод виконує антиципаційну функцію — прогнозує майбутні події: як оті стільці, розсиплеться через кілька років під навальним натиском українського державного мужа одна з наймогутніших європейських держав, непереможна до того Річ Посполита. Як зауважив свого часу у згадуваній трилогії Т.Т. Єж: *«Він, і тільки він викликав хвилю ту бурхливу, яка на кораблі Речі Посполитої щогли поламала, вітрила пошарпала і кермо розбила на друзки»* [10, 444–445].

Сцену-прогноз з портретною характеристикою продовжує авторська ретроспективна

розповідь про найважливіші віхи життя шляхтича-українця (перебування на посту генерального військового писаря, участь у битвах під Смоленськом і Цецорою, перебування в полоні, де вивчив турецьку мову, конфлікт із Чаплинським, хоч автор, зберігаючи інтригу, не відкриває його імені).

Уже з перших сторінок роману автор намагається оприявити причини вибуху війни: не применшуючи особистої кривди, якої зазнав гетьман від підстарости Чаплинського, усе ж головну причину вбачає в безправ'ї і бідуннях українського народу, який перебував у повній залежності від шляхти, різного роду орендарів та управителів і сприймався ними не інакше як «бидло». Вину поляків перед українцями змушені визнати навіть представники польського табору: поміркована, толерантна у ставленні до селян Ганна Мильська, наводячи конкретні приклади шляхетського свавілля («*Сами жить, как люди, не умеем и вам, украинцам, жить спокойно не даем*» [1, 34]), єпископ Турлецький, стурбований чварами між самою шляхтою («*От ссор господ больше всего страдает ни в чем не повинное крестьянство. В народе идет брожение, и мы сами тому виной*» [1, 101]), і навіть перевертень, найзапекліший ворог українства Ярема Вишневецький: «*Наша неумная шляхта ведет себя так, словно Украина взята в посессию. Хозяйствование в большинстве случаев похоже на откровенный грабёж. И это еще не все. Мы постоянно обижаем шляхту из украинцев. Оттираем ее от должностей, всякий раз берем сторону поляков, а ведь войско вашей милости (польського короля. — Л. Р.) наполовину состоит из казачества*» [1, 56]).

Сюжет роману рясніє не тільки сценами насильства над українським простолудом, але й численними конфліктами в середовищі шляхти (Ірена Деревінська і Ганна Мильська, Турлецький і Калиновські та ін.). Вони так нагадують сучасні рейдерські захоплення за правилом: у кого гроші і сила — того й правда (як у випадку із Хмельницьким і Чаплинським; останній підступом і обманом забрав у чигиринського сотника документ на право власності, побив Тимоша, забрав кохану Богдана «Матрену-Елену»).

В. Бахревський значну увагу приділяє приватному життю Богдана, при цьому висуває власні художні версії. Він приписує Богдану кохання до двох жінок, спочатку до Мотрони, яку викрав Чаплинський, зробивши дружиною, а пізніше — до Хелени. Можливо, так автор поєднав суперечливі історичні дані стосовно особистого життя гетьмана⁵.

За версією Бахревського, Мотрона доводилася близькою родичкою матері Тимоша. Красуня-вдова (її чоловік закінчив життя на палі в Істамбулі) впала в око чигиринському сотникові, прийшлася до душі його родині, адже до останнього дня доглядала за хворою Ганною й відродила до життя майбутнього гетьмана. Письменник зворушливо, психологічно переконливо змальовує внутрішній стан Богдана, котрий сповідується перед пам'яттю померлої дружини, просячи прощення, що полюбив іншу жінку.

Чаплинський, хоч і забрав до себе горду красуню Мотрону, одружився на ній через страх, «спяну» (як пояснював друзям свій учинок), бо сильніше прагнув Хелени. Тож, за слухами, Мотрона опинилася в монастирі, чи то з власної волі, чи, імовірно, з волі Чаплинського, котрий вдруге одружився на Хелені — родичці Виговського. Портрет Хелени передано крізь призмю автора та його героїв: Деревінської («*Да ведь она (Хелена. — Л.Р.) — само совершенство. В ней все изумительно. Но такая красота пугает мужчин*» [1, 33]), Тимоша, Стефана Потоцького.

Обидві жінки не поступаються одна одній красою, але в Мотрони більше козацького, внутрішньої сили. «Властная», «могучая», вона в першу шлюбну ніч викинула Чаплинського разом із периною із власної спальні («*сам Бог послал мне королеву. Истая дикарка, но королева*» [1, 86]). Тоді як Хелена по-шляхетськи тендітна, витончено-манірна.

Тривалий час у літературі панувала тенденція моделювати образи героїв без дотримання співвідношення світла і тіні, статично. В. Бахревському вдалося уникнути однолінійності, монохромності зображення, створивши складні, неоднозначні характери, показані в еволюції, внутрішній динаміці (Хмельницький, Богун, Ян Казимир, Павло Мильський, Адам Кисіль та ін.). Це стосується й негативних персонажів («антигероїв»), змальованих нерідко з певним ступенем драматичної напруги. Подібний підхід зумовлений Бахтінською настановою, що герой роману не повинен бути лише «героїчним» ні в епічному, ні в трагічному значенні цього слова, він має поєднувати в собі як позитивні, так і негативні риси, як низькі, так і високі, як серйозні, так і смішні. Герой художнього твору повинен бути показаний не готовим, статичним, а в процесі становлення, зміни. Такий принцип моделювання персонажної системи протистоїть настанові обов'язкової наявності позитивного героя з усім набором чеснот, що ідеалізує, спрощує особистість, позбавлену суттєвих внутрішніх суперечностей.

⁵ Достовірного імені цієї жінки історія не зберегла. Існує безліч варіацій її імені в історичних джерелах та художніх текстах: безіменно-узагальнене Ляхівка (М. Аркас), Елена (Д. Дорошенко), Марилька, Олена (М. Ста-

рицький), Марина (О. Рогова), Зося (О. Корнійчук), Мотрона, Матрегна, Реня (П. Загребельний), Гелена (Ліна Костенко). За версією Єжа, її назвали Геленою, щоб відрізнити від дочки Хмельницького — Олени.

Приміром, Богдан Хмельницький постає не таким собі ідеальним героєм, лицарем «без страху і упрека». Він — неперевершений стратег, освічений, мудрий державний діяч, але і йому властиві людські слабкості, сумніви у правильності рішень, політичному виборі. І цим образ Богдана в рецензованому творі нагадує свого суперечливого, неодноразового літературного двійника з роману «Я, Богдан». Хмельницький Загребельного у своїх болючих роздумах-сумнівах також зізнається, що його булава ходила по головах винних і невинних; даючи «хлопам» волю, він змушений був забирати у них хліб, як того вимагали суворі обставини війни, після поразок змушений був укласти тимчасові угоди зі шляхтою, наслідки від яких страшним тягарем лягали на плечі українського народу.

Може видатися, що Хмельницький у Бахревського веде себе надто вірнопіддано (у грамотах до російського царя атестує себе «наинизшим слугою его царского величества» [1, 290], хоча, можливо, таке звернення зумовлене тодішніми вимогами дипломатичного етикету); змушений вдаватися до політичного ошуканства (аби заручитися підтримкою хана, видає себе за мусульманина).

Як і в Г. Сенкевича і О. Рогової, Хмельницький Бахревського є марновірною людиною, часто вдається за допомогою до чаклунки Маруші.

Богдан Хмельницький — не лише суворий політик, хоч і віддає перевагу загальносуспільним інтересам (залишає під заставу у кримського хана найдорожче — сина Тимоша), а й люблячий, турботливий батько. Надзвичайно зворушливо, з великою силою драматичної напруги змальована реакція гетьмана на смерть старшого сина — своєї надії й опори.

Таким же суперечливим у романі, згідно з історичною правдою, постає і сенатор Адам Кисіль. Амбівалентність характеру героя відбита в розлогій авторській оцінці, яка водночас правдиво характеризує засади державного устрою Речі Посполитої, окремі з яких схожі на нинішні суспільно-політичні реалії: «Адам Кисель прожил жизнь между двух огней. Искренне исповедующий православие, он без страха и упрека служил великой Речи Посполитой, которая всей своей мощью затапывала костры греческой веры.

Для Адама Киселя Речь Посполитая была идеалом свободного государства, но отказаться от веры отцов он не мог. Вера — личная совесть и одновременно совесть твоего народа. Не каждому дано переступить через это. Сенатор пытался примирить в себе две стихии, но жизнь поблажек не делала, а кристалл добродетельного государства давно уже стал мутным, его разьедала человеческая корысть.

Магнаты наживали не поддающиеся учету богатства, заводили в своих владениях самодержавные порядки. Потоцких, Вишневецких,

Калиновских не страшил ни суд короля, ни приговор сената. Идея государства, в котором каждый шляхтич участвовал в управлении, превращалась в чистую идею. Миром, как и повсюду, правили грубая сила и бездушные богатства. Даже король склонялся перед этими двумя силами венценосную голову» [1, 112].

Недаремно саме образ Адама Киселя обирає автор для виконання антиципаційної функції стосовно планів Хмельницького: сенатор, що захоплювався різьбою по дереву, дарує майбутньому гетьманові власноруч виготовлену Спаську вежу Московського Кремля — як натяк на майбутній вектор Богданового політичного вибору.

Двоїстість характеру Адама Киселя нагадує гетьмана Івана Виговського з роману Ю. Мушкетика «На брата брат», суть характеру якого розкрито значною мірою зсередини й окреслено поняттям «хитавиці». Цей метафоричний вислів, який неодноразово зустрічається у творі, влучно характеризує непевність, невизначеність загальної суспільної атмосфери («Кругом непевність, хитавиця, неясність» [6, 173]) і віддзеркалення її в душах героїв («Гетьман відчував ту хитавицю й не знав, куди йому ступити, хто біля нього вороги, а хто друзі» [6, 288–289]). Увиразнює амбівалентність постаті Виговського розгорнутий метафоричний образ: «Те почуття складне, воно — неначе вишнева кісточка, яка проростає крізь порох, торішнє листя в забур'янілому саду. Ядро тієї кісточки давнє, українське, а сам паросток били морози й поливала чужа рука, й докола росли інші зела, не українські... Все українське давно стало рідним і дорогим, однак й не все польське викликало відразу та презирство, в душу, в пам'ять вросли польські слова, польське строї, й не раз, коли зненацька бачив поруч поляка, щось скидалося в душі й тягнувся до нього» [6, 140].

Навіть в образах відвертих антигероїв В. Бахревський знаходить окремі прояви позитиву. Наприклад, горезвісний Ярема — мучитель українського народу, відступник від православної віри — при всій своїй жорстокості постає не міфічним монстром, а людиною, хоча й занапащеною. Він — хороший стратег і люблячий батько (при облозі польського війська, Ярема, звиклий до розкошів, переживає труднощі разом зі своїми воїнами; наодинці із самим собою карається докорами сумління за власне відступництво, через яке його прокляла рідна мати). На відміну від «Берестечка» Л. Костенко, у якому винесено однозначний вирок князю як зрадникові рідного народу, що виключає будь-яку спробу віднайти в його діяльності елементи позитиву й бодай доцільності, чи роману «Жовті Води» М. Голубця, де завдяки використаним прийомам романтичної гіперболізації при творенні образу Яреми Вишневецького, його постать набуває ознак демонічності.

Інший вражаючий персонаж В. Бахревського — кат Пшунка — теж не позбавлений крихт людського. Він нагадує ката Пахомія з роману Р. Іванчука «Журавлиний крик». Пахомій — маленький гвинтик і караюче знаряддя велетенської імперської машини. Проте він одночасно і кат, і жертва антигуманної системи, заснованої на деспотії. З образом ката Пахомія пов'язана морально-філософська проблема злочину і кари, відносності уявлень про добро і зло. Петербурзький злидар із тавром злодія (з голоду змушений був красти на базарі) стає катом за переконанням: він щиро вірив, що, караючи інших, бореться зі злом, чинить добро. Тоді як Пшунка стає караючим знаряддям Вишневецького через страх померти жахливою смертю. Але й він не в змозі стратити свою кохану Степаниду: звинувативши у власному гріхопадінні князя Ярему, сам собі відрубав правицю, відмовляючись у такий спосіб від свого ганебного ремесла. Закономірною є кончина Пшунки: замерзлого, його навіть ніхто не поховав.

Так само сатирично-викривальний і водночас драматичний за своєю суттю образ Пахомія, котрого теж спіткала заслужена кара: повісився в казематі чи то з відчаю, чи то нарешті засумнівавшись у доцільності свого ремесла.

Змальовуючи події минулого, Владислав Анатолійович послуговувався двома джерелами, однаково естетично вартісними — історичними документами та фольклорним матеріалом.

Вражає в романі знання автором етнокультури — українських звичаїв, обрядів, забав, повір'їв, замовлянь, забобонів, відомих чи й маловідомих українському читачеві (посвячення («коронування») Тимоша в парубки [1, 68], гра в «калету» (калиту) [1, 72], в «хвиль» [1, 80], влаштована «рач'я свадьба» (ракові перегони) [1, 96], святкування Різдва з його атрибутами [1, 178–179], замовляння (на любов [1, 197], зброї — від «сглаза» [1, 269]), звичка м'яти яечну шкарлупку, бо в цілу, мовляв, чаклуни збирають росу для своїх чар [1, 195], легенда про чарівну країну Вирій [1, 123] тощо. Сцена виявлення відьми, котра сховала дощ [1, 44–46], нагадує подібну з повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма». А легенда про хлопців-бешкетників, що через пустощі перекинулися у вовків (її розповідає Галя Черешня [1, 72–73]), знаходить підтвердження в низці творів українських письменників (т.зв. «химерна проза»), розкриваючи таким чином світобачення наших далеких пращурів.

Образ вовка є традиційним образом-символом: ще із сивої давнини в більшості народів Європи вовк — символ хижака, лютого ворога, символ злоби, жадібності. У Біблії до вовків уподібнювалися лжепророки, неправедні правителі і судді, як особи найнебезпечніші для народу.

Образи перевертнів наявні в романі Р. Іванчука «Орда»: під тягарем прокляття Мотрі Кочубеївни зрадник Ніс мусить довічно тинятися по світу вовкулаком. Образ вовкулаки Носа набуває символічного узагальнення, є втіленням зла, що, зародившись у душі людини, під впливом обставин розростається до небачених розмірів, штовхає її на ганебні вчинки. Ставши мимовільним спільником Носа, Єпіфаній теж стає носієм зла, перевертнем, а відтак відчуває в себе замість обличчя вовчу пащу. Проте схимникові вдається вирватися з-під влади перевертня, він знаходить свій храм і вбиває вовкулаку силою свого Слова.

Знайома з фольклору химерна ситуація вовкулацтва й у повісті В. Шевчука «Сповідь». В атмосферу пересічного сільського побуту вривається надприродне дійство — виття вовкулаки. Ці два світи перетинаються в постаті Чорного чоловіка. За сюжетом, герой, якому накинута вовкулацтво, може звільнитися від нього шляхом передачі його іншій людині. Але це означає вчинити зло, передати його по ланцюжку. Опинившись перед проблемою вибору, вовкулака намагається протистояти вовчим законам, які починають ним керувати, і передає вовкулацтво самому собі, відмовившись сіяти зло на землі, за яке не буває прощення.

Образи вовкулак набувають масштабності, філософського узагальнення, з ними пов'язані екзистенційні проблеми: добро і зло, свобода вибору і вибір свободи тощо. Свобода вибору, яка постає перед героєм повісті, на думку екзистенціалістів, завжди залишається в людини як можливість реалізації свободи. «Сам факт реалізації вибору — лишатися вовкулакою чи передати іншому вовкулацтво — є, власне, свободою, що дозволяє лишатися людиною» [4, 55], — пише Т. Бледних.

Дещо іншу художню місію виконує мотив вовкулацтва в романі М. Лазорського «Гетьман Кирило Розумовський». Демонічні мотиви відлунюють в образі курінного уманського куреня, полковника Неживого, котрого називають «другим Сірком», «характерником», загоном якого, захищаючи козацькі вольності і православу віру, наводили жах на польських жовнірів. Про його незвичайну відвагу ходили легенди: то був козак-вовкулака, що вдень спить або гострить ікла, а вночі шматує. У цій легенді вчувається перегук із легендою про Сірка, який нібито вже народився із зубами, щоб гризти ворогів. Отже, тут легендарний прийом перетворення людини у вовкулаку використаний з іншою метою — символізує непереборну ненависть до ворогів вітчизни.

Збільшення ідейно-естетичного навантаження фольклорного елемента адекватне зменшенню (чи відсутності) історичного матеріалу, який є у розпорядженні письменника. Водночас уснопоетичні джерела не обмежуються зовнішньою декоративно-оздоблювальною функцією, вживаються

не для стилізації чи прикрашування — вони поліфункціональні (наприклад, пісні можуть бути засобом характеристики чи виразом народної моралі, у думках — народна оцінка історичних подій та їх учасників, нелегкі перспективи історичного поступу етносу). Фольклоризм — це один з основних способів насичення літературного твору національним компонентом.

Фольклоризм роману «Люба Україна...» знаходить свій вияв у формі прислів'їв, приказок, афоризмів, у літературній інтерпретації численних народних пісень, що виконують різноманітну естетичну функцію і становлять благодатну основу для інтертекстуальних досліджень. Приміром, відома пісня про Байду, вживлена в художню канву роману, возвеличує незламних народних героїв і їхню боротьбу проти ворогів.

Навіть у пейзажних замальовках використано образи української (слов'янської) демонології: «*Старательная ведьма через самое мелкое ситечко трусила осенью непогодь*» [1, 148].

Типологічною властивістю історичного роману є документалізм, що дозволяє розкрити зміст основних процесів і рушійні сили національної історії. Він забезпечується широким використанням даних історичної науки, літописних джерел, хронік для художньої реконструкції подій минулого та їх учасників. Художній твір історичної тематики вимагає значної історичної освіченості автора, який стає схожим на історика в пошуках історичної істини, що потребує напруженої, копіткої роботи. Таким дослідником виступає Владислав Бахревський, котрому вдається вжитися в зображувану епоху, зрозуміти і відтворити її особливості, психологію її діячів. Документ, як фактографічна одиниця, використовується двома способами: прямим (відкритим) й опосередкованим (прихованим). У першому випадку — це цитування певних документів із метою посилення враження достовірності, автентичності тієї чи іншої події. Другий шлях передбачає відтворення історичного факту без цитування документів. При цьому фактографічний матеріал лягає в основу сюжетних колізій шляхом художнього відтворення його автором. Опосередкований спосіб використання фактографічного матеріалу — обов'язкова умова написання кожного історичного твору. В. Бахревський використовує обидва способи як однаково естетично вартісні.

Проте автор не забуває, що історичний роман чи повість — це передовсім мистецьке явище, і в його творенні велика роль належить фантазії художника, його уяві, які дозволяють зі скупих даних, зафіксованих документально, реставрувати й художньо осмислити відповідну картину історичної епохи. Я. Пархомовський досить влучно зазначив, що історичний твір схожий на булку з родзинками, де родзинки — факти,

а все інше — заповнювач, плід фантазії автора [8, 37].

Роман «Люба Україна...» не перетворився на документальний переказ, письменник осмислює історичні події завдяки художньому домислу (вимислу), надаючи їм майстерної художньої огранки.

Як видно із твору, Владислав Анатолійович опрацював десятки документів (нерідко суперечливого характеру), частину їх умонтовано в текст роману (наприклад, універсали, листи Богдана Хмельницького, королівські привілеї, листи коронного гетьмана Миколи Потоцького до короля Владислава IV тощо), але притому вони не обмежують творчу ініціативу письменника, твір не переобтяжений дріб'язковими подробицями чи несуттєвими деталями, для Бахревського як історичного романіста важлива не лише істина історії, але й розкриття координат людської душі.

Ще однією прикметною особливістю аналізованого роману є те, що в ньому письменник без надмірної патетики повістує про Переяславську раду і її передумови. Наприклад, не замовчує факту, що посол, боярин Бутурлін, незважаючи на вимоги Хмельницького і представників козацької старшини (Тетері), відмовився присягати українському народу: мовляв, російський цар не присягає своїм підданам. Із сімнадцяти полковників Богун не прийняв присяги російському царю; виявив непокору і невдоволення Радою й київський митрополит Сильвестр Косов, що зумовлено його (шляхтича) небажанням потрапляти під владу московського патріарха; цар не задовольнив вимог усіх пунктів просительної грамоти козаків: поруч із дозволом вільного вибору гетьмана і полковників, правом судитися за козацькими звичаями — заборона без царського дозволу мати зносини з польським королем і турецьким султаном, а також не складення (за життя Богдана) козацького реєстру, хоча цар дав згоду на 60 тисяч реєстровців.

Однією з провідних тенденцій, зароджених у художній свідомості в другій половині 50-х років й успішно продовжуваних літературою (українською в тому числі) порубіжжя віків (і тисячоліть) є посилення й конкретизація гуманістичного тону літератури. Ця риса властива й роману В. Баревського, що робить його актуальним у наш час. Гуманістичний пафос в оцінці складних і трагічних історичних подій полягає у запереченні проявів насильства, гуманізації стосунків між представниками одного етносу, між народами-сусідами, що виявляється на рівні проблематики, моделюванні персонажної системи, загальної концепції твору.

Письменник, хоч і змушений, згідно з історичною правдою, повістувати про патологічне бузувірство Вишневецького чи (у відповідь) жорстокі вчинки козаків, не смакує кровопролиттям,

проявами ненависті (чим іноді хибують твори окремих сучасних українських письменників), а трактує протистояння між обома народами як жахливу трагедію й закликає до християнського (загальнолюдського) милосердя і прощення. Його герої націлені на добротворення, на мирне співіснування. Так, Богдан Хмельницький у листах до короля (і навіть Вишневецького) пише, що *«не желает братоубийственной войны, не желает истребления шляхты»* [1, 281]. А на здивування запального Кривоноса, чому він пише такі листи, відповідає: *«Потому и пишу, что после нынешнего дня будет завтрашний. Не войною люди живы, но миром»*[1, 265].

Подібні сентенції споріднюють Хмельницького із неперевершеним стратегом свого часу Сірком (роман Ю. Мушкетика «Яса»), в образі якого теж поєднується войовничість ратної людини і тяжіння до мирного життя. І домінує, напевно, друге. За своєю сутністю козацький ватаг — мирна людина. Його звитяги на полі брані не самоціль, а необхідність. Не його вина в тому, що замість поля мусив скородити ворожі ребра. На схилі літ сивочолий отаман усвідомлює, що помилявся, думаючи, що вінець життя — на Січі, у збройних виступах на захист Батьківщини. Відтак щиро жалкує, що недолюбив дітей, не пестив онуків, забув, *«що таке дитячий лемент, дитяча усмішка, які, можливо, єдино їй надають смислу людському життю на землі. Не пицаль, не шабля, не бойові поклики, а щebet дитячих голосів і безжурна, беззахисна дитяча усмішка»* [7, 525]. І цю важливу життєву істину кошовий передає своєму джурі Лаврінові: *«Навіть увіткнута в найкрайшу землю шабля, скільки її не поливай, не забрунькує. А земля наша, нарід наш — із жита і вишень. Жито — бо життя. Та й не можна жити тільки однією ненавистю. Жити треба любов'ю»*[7, 143]. Саме в цих останніх словах закодована гуманістична програма не тільки головного героя, а й самого автора.

Принципи добротворення та милосердя реалізують її епізодичні персонажі роману «Люба Україна...». Священик отець Феодул, незважаючи на образи, завдані йому, дає розпорядження прихистити біженців-уніатів, шляхту, пояснюючи мотиви подібного рішення: *«Меня, православного попа, католики и униаты дубьем били. За бороду в церкви при всем честном народе таскали, а мы к ним в лихой час — не с обидами, но с милосердием»* [1, 295].

А Дмитра Вишневецького мучать докори сумління, коли він убив пораненого козака, бо вбивство собі подібного — страшне безглуздя: *«Внутри у него (Вишневецького. — Л. Р.) корчился в слезах и судорогах маленький, добрый, честный мальчик: «Ты ведь раненого убил! Беспомощного!..»*

Смерть казака, которого он добил, — ничего не дала. Человека не стало, многих не стало... Какая же это бессмыслица» [1, 516–517].

У моделюванні зазначених тем В. Бахревський солідаризується з українськими письменниками, котрі при зображенні українсько-польського протистояння не смакують пролиттям крові, пам'ятаючи народну мудрість: *«Кров людська — не водиця»*.

Приміром, у романі Г. Колісника «Полин чорний, мак гіркий», де зображено повстання Коліївщину, гайдамацькі вожді не відчують радості від своєї перемоги, здобутої жорстокістю; не нехтуючи законами людяності, Залізник і Гонта, дарують життя дітям губернатора Умані Младановича (цей епізод полемізує зі сценою вбивства Гонтою власних дітей, що є вигадкою автора поеми «Гайдамаки»), а вбитого німця Шафранського, організатора військового опору гайдамакам, наказують поховати з почестями, вшановуючи у такий спосіб сміливого воїна, хоч і з ворожого стану. Гуманістична концепція Г. Колісника в оцінці складних і трагічних подій Коліївщини полягає в запереченні проявів насильства, у засудженні розпалюваної між двома народами-сусідами ворожнечі, що яскраво проілюстровано вигаданою автором історією шляхтянки Ружени (небагата полька дбайливо і безкорисливо доглядає хворого українського козака Івана Глобу, а прості українські селяни допомагають їй, коли вона опинилася серед біженців).

Ще одна особливість роману В. Бахревського полягає в умінні передати національний колорит, завдяки відповідності мови персонажів їхньому національному статусу. З цією метою у мовних партіях героїв (та й авторському мовленні) активно використовуються українізми (слова і цілі вирази), які належать до різних лексичних шарів: «дивчата», «дивонька», «оселедец», «парубок», «хлопец», «сынку», «криница», «добре», «мати Украина», «нехай», «Вырий», «Три дара за Байдину кару», «Що це у вас за диво дивное?» і т.д.

Як уже йшлося, письменник із любов'ю пише про Україну та її народ. І доказів тому безліч. Переконані, що мовна партія короля Владислава стосовно особливостей національного менталітету ототожнюється з міркуваннями самого автора: *«Я заметил, что украинцы любят и ценят красивое. И очень хорошо поют, щемящие хорошо»* [1, 123].

Таким чином, роман В. Бахревського органічно вписується в контекст вітчизняної і зарубіжної історичної прози як ще одна яскрава версія національно-визвольної війни українського народу та образу його вождя Богдана Хмельницького. І доказом, що твір цікавий не лише фахівцям-літературознавцям, а й читачам, є доволі професійний відгук, залишений одним із користувачів Інтернету: *«Исторический роман от признанного классика жанра. Роман охватывает время приблизительно с 1646/7 по 1654 гг. — наивысший накал страстей на*

Украине времен Речи Посполитой и т.н. восстания Богдана Хмельницкого. Это даже не роман, а грандиозное историческое полотно, на котором отражена эпоха во всей ее сложности. Герои здесь и польские шляхтичи, и короли, и аристократы, и казаки, и казачья старшина, женщины и мужчины — весь народ Польши и Украины. Персона главного героя, Хмельницкого, не заслоняет собой эпохи, но все же является центральной. Гетман показан во всей своей

противоречивости — он и борец за правду, свободу народа, и покровитель преступников, создатель новой шляхты взамен изгнанной, склонный к запоям в трудное время, импульсивный, но иногда мудрый и далеко все просчитывающий, суровый правитель государства, и нежный отец. То есть фигура Хмельницкого не отлакирована в угоду политическим или идеологическим соображениям, а показана именно такой, в действительность которой безусловно веришь» [2].

ДЖЕРЕЛА

1. Бахревский В. Люба Украина. Долгий путь к себе: исторический роман / В. Бахревский. — Москва : АСТ, 2014. — 800 с.
2. Бахревский В. Люба Украина. Долгий путь к себе: Лучшие отзывы о книге / [Электронный ресурс] / Владислав Бахревский. — Режим доступа: <http://www.litres.ru/vladislav-bahrevskiy/luba-ukraina-dolgiy-put-k-sebe/>
3. Бахревский Л. Предисловие // Бахревский В. Люба Украина. Долгий путь к себе: исторический роман. — Москва : АСТ, 2014. — С. 3–9.
4. Бледних Т. Історія впрозі В.Шевчука / Т. Бледних // Слово і Час. — 1993. — № 4. — С. 52–57.
5. Марченко Т. М. Богдан Хмельницький в художественному мире русських романтичних поем / [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10595.html>
6. Мушкетик Ю. На брата брат / Юрій Мушкетик. — К. : Рада, 1996. — 319 с.
7. Мушкетик Ю. Яса / Юрій Мушкетик. — К. : Дніпро, 1990. — 829 с.
8. Пархомовский Я. Беседы о третьем слагемом. — М. : Знание, 1990. — 64 с.
9. Шевченко А. Українська трагедія / А. Шевченко // Мушкетик Ю. На брата брат. — К. : Рада, 1996. — С. 303–308.
10. Jez T. T. Zburzliwejchwili. — Warszawa: Nakładem Redakcyi Przeglądu Tygodniowego, 1882. — Т. 3. — 482 s.
11. Zaleski B. Wybórpoezyj . — Kraków : Biblioteka Narodowa, 1911. — Seria 1. — 245 s.

Ромашенко Людмила Ивановна

РОМАН ВЛАДИСЛАВА БАХРЕВСКОГО «ЛЮБА УКРАИНА. ДОЛГИЙ ПУТЬ К СЕБЕ» В КОНТЕКСТЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ О ХМЕЛЬНИЧЧИНЕ.

В статье рассматривается роман В. Бахревского «Люба Украина. Долгий путь к себе» в контексте произведений украинских, русских и польских писателей (И. Ле, П. Загребельного, Л. Костенко, Ю. Мушкетика, Г. Колисныка, О. Роговой, Б. Залеского, Г. Сенкевича, Т.Т. Ежа и др.). Детально анализируется образная система произведения, особенности хронотопа, функции ретроспективы и антиципации, фольклоризм и документализм романа, его гуманистический пафос.

Ключевые слова: роман, сюжет, образ, антиципация, амбивалентный, национальный колорит, фольклор, документ, символ, гуманизм.

Ludmyla Ivanivna Romashchenko

VLADYSLAV BAKHREVSKYJ'S "DEAR UKRAINE. LONG PATH TO ITSELF" IN THE CONTEXT OF WORKS ABOUT KHMELNYTSKY REGION

The article deals with the aforementioned V. Bakhrevskij's novel in the context of the works of Ukrainian, Russian and Polish writers (I. Le, P. Zahrebelnyi, L. Kostenko, Y. Mushketyk, H. Kolisnyk, O. Rogova, B. Zaleskyi, H. Sienkiewicz, T. Yezh and others). The imaging system of work, peculiarities of chronotope, function of retrospection and anticipation, folklorisms and documentary character of the novel, its humanistic pathos are analyzed in details.

Key words: novel, plot, image, anticipation, ambivalent, national coloring, folklore, document, symbol, humanism.